

Michael Wolf

A pszichoanalízis mint kutatási módszer

[Kísérlet Erich Fromm koncepciójából kiindulva]¹

Előadásomban a következő öt tézis mellett szeretnék érvelni:

1. A pszichoanalízis kutatási módszer.
2. A pszichoanalízis mint a kritikai elmélet kutatási módszere jelentősebb, mint ahogy azt általában feltételezik, még hozzá a kezdetektől egészen napjainkig.
3. Erich Fromm jelentősége a kritikai elmélet számára abban áll, hogy ő vezette be ezt a perspektívát, és ő képviselte a harmincas évek elméleti és empirikus munkáiban.
4. Az Adorno és Marcuse, illetve Fromm közötti vita és az úgynevezett revizionizmus-vád mára minden jelentőségét elvesztette, és ez kihat a Frommhoz való mai viszonyunk meghatározására is.
5. A pszichoanalízis mint a kritikai elmélet kutatási módszere még ma is jelentős (rövid bemutatás és kitekintés).

1. tétel: a pszichoanalízis kutatási módszer

Mindenekelőtt szeretnék előterjeszteni néhány megfontolást a pszichoanalízisről mint tudományról és kutatási módszerről. Freud a pszichoanalízist a kései éveiben olyan módszerként értelmezte, amely a legkülönbözőbb kulturális objektivációk vizsgálatára szolgál (neurotikus szimptomák, kulturális jelenségek, mint amilyen a vallás, a mítoszok és a műalkotások stb.). Egy helyen ezt írta:

¹ A szöveg előadásként hangzott el a „Psychoanalyse und Kritische Theorie” című szimpóziumon, Frankfurt am Mainban, 2000. március 23-án. Megjelent: Psychoanalyse als Forschungsmethode – Der Beitrag von Erich Fromm. *Mitteilungen des Instituts für Sozialforschung*, 2000/11: 83–100. Copyright © 2000, Michael Wolf.

a pszichoanalízis terápiaként kezdődött, de én most nem terápiaként szeretném az önök érdeklődésébe ajánlani, hanem az igazságtartalma miatt; amiatt, amit fel tud tárnunk nekünk a hozzánk legközelebb álló dolgokról és saját magunkról; és azok miatt az összefüggések miatt, amiket saját különböző tevékenységi módjaink között fedez föl. Mint terápia természetesen a sokféle lehetőség egyike, *prima inter pares* (Freud 1988 [1933]: 584–585).

Más szavakkal: a pszichoanalízis mint terápia Freud számára a pszichoanalízis mint tudomány és a hozzá tartozó módszerek alkalmazási formája. Egy másik helyen pedig így fogalmaz: „Van egy választóvonal a tudományos pszichoanalízis és ennek alkalmazása, az orvosi [terápiás] és a nem orvosi terület között” (Freud 1991 [1926]: 295). A terápia a pszichoanalízis alkalmazásainak egy settingje, más lehetséges settingek mellett (pl. kultúraelemzés, etno-pszichoanalízis stb.). Mint általános setting, vagyis mint két, bizonyos szabályok szerint egymással beszélő ember (az analitikus és az analizált) között zajló analitikus folyamat, a pszichoanalízis nem elég specifikus (lásd pl. Flader és Grodzicki 1982). A setting mint az adatok interpretációjának létrehozása, vagyis a kutatás settingje egyúttal más vizsgálati settingek modellje és bázisa, más keretekben (Goffman 1980), illetve kontextusokban (Oevermann et al. 1979).

A pszichoanalízis (amely egyszerre terápiás és kutatási setting) rengeteg adatot és eredményt nyújt mindenféle lehetséges tudattalan struktúra, folyamat és dinamika fajtájáról és típusáról, még hozzá a legkülönbözőbb individuumok, csoportok és kultúrák vonatkozásában. (Ebben az összefüggésben szeretnék emlékeztetni az utóbbi időben fölfutott intézményelemzésre és analitikus kultúraantropológiára.)

És éppen ezt nevezik a mai pszichoanalízisben pszichoterápia-kutatásnak vagy online kutatásnak; ez egy olyan kutatás, amelyre a folyamatban lévő analitikus folyamatban kerül sor – ellentétben az úgynevezett offline kutatással, amely *ex post* többek között az analitikus terápia effektusait vizsgálja.

Más szavakkal: a pszichoanalízis mint analízis és terápia már mindig is kutatás, csakhogy ezt a tényt a pszichoanalízis orvosi és terápiás irányultsága (lásd Thomä és Kächele 1985) általában eltakarja, illetve intézményesen elfojtja. De ebből a szempontból még fontosabb volt a pszichoanalízisnek az orvostudományba való integrálása az USA-ban, amelyre már Freud is nagyon kritikusan tekintett. (Lásd ehhez a laikus analízis témakörét.) Ugyanezt a Szövetségi Köztársaságban már régebben is megfigyelhettük, de még ma is szembeszökő: a pszichoanalízist az egészségügybe integrálják, és a pszichoanalízissel való foglalkozást erre redukálják. (A kivételek csak erősítik a szabályt, ahogy azt Parin és más „zürichi” szerzők munkái mutatják; lásd Psychoanalytisches Seminar Zürich 1989; Horn et al. 1983.)

Az, hogy a pszichoanalízis arra tart igényt, hogy kutatási módszer legyen, még nem igazolja, hogy valóban az is, és azt sem mondja meg, hogy ha az, akkor miféle. Erre a tudományelméleti tematikára itt csak utalásszerűen tudok kitérni, és csak néhány álláspontot tudok fölillantani.

Számomra megkerülhetetlennek tűnik az a kritika, amelyet Habermas dolgozott ki a pszichoanalízis mint természettudomány „szcientikus önfélreértéséről” (Habermas 1968). Innen tekintve a pszichoanalízis mint tudomány (*nota bene*: „talking cure”) meghatározott interakciók vagy kommunikatív cselekvések (vagyis a többé-kevésbé sikeres interszubjektivitás) nyelv- és szöveganalitikai hermeneutikája; és amennyiben a nyelv és a szöveg struktúráira reflektál, olyan strukturális hermeneutika, amely a maga különböző alkalmazási területein

(pl. mint terápia, mint művészet) leegyszerűsítő eljárásokkal operál. (Lásd ehhez Ricœur, Habermas, Lorenzer és Oevermann munkáit; továbbá Wolf et al. 1983.) Ez az álláspont a gondolatmenetem egyik háttér-előfeltevése, amit az érvelésem során megpróbálok még egyszer vázlatosan felidézni, a kritikai elmélet úgynevezett kommunikációelméleti fordulata utáni pszichoanalízis-recepcióját és funkcióját tárgyalva.

Ez a pszichoanalízisnek olyan tudományértelmezése, amely a húszas és a harmincas években még nem is létezett (Freud et al. is a pszichoanalízis természettudományos státuszára hivatkoztak), és csak újabban értelmezik így a pszichoanalízist, illetve közelednek hozzá ezen a módon. (Lásd ehhez az interszubsztívitásról szóló legújabb vitát: *Psyche* 1999.) Ez a tudományértelmezés Habermas kritikája ellenére eddig csak kiindulópontszerűen jelent meg, a pszichoanalízis hermeneutikájának peremén (Argelander, Lorenzer), ami azt is jelenti, hogy a pszichoanalízis maga még alig-alig recipiálta (az olyan kivételek, mint Thomä és Kächele csak erősítik a szabályt).

2. tézis: *a pszichoanalízis mint a kritikai elmélet kutatási módszere jelentősebb, mint ahogy azt általában feltételezik, méghozzá a kezdetektől egészen napjainkig.*

3. tézis: *Erich Fromm jelentősége a kritikai elmélet számára abban áll, hogy ő vezette be ezt a perspektívát, és ő képviselte a harmincas évek elméleti és empirikus munkáiban.*

Újabb vizsgálódások

Martin Jay mutatott rá először (1973-ban) arra, hogy milyen jelentősége volt Fromm programszerű munkáinak az intézet szociálpszichológiai koncepciója, valamint Horkheimer hasonló igényű munkái (mint pl. a „Geschichte und Psychologie” című tanulmány) számára, továbbá arra is, hogy milyen nagy hatása volt a pszichoanalízisnek az intézet koncepciójára azután is, hogy Fromm és az intézet útjai a negyvenes évek elején elváltak egymástól: az *Authoritarian Personality*től *A felvilágosodás dialektikáján* át a *Studies in Prejudice*-ig, a kései Marcuse munkáitól az intézet által kiadott *Frankfurter Beiträge* különszámáig, amely Freud szociológiájáról szólt, és századik születésnapjára jelent meg.

A negyvenes évek empirikus vizsgálódásai (a *Studies in Prejudice*) kapcsán Jay rámutatott az intézet freudiánus orientációjára, különösen abban a kísérletben, hogy az előítélet kérdését (mint az antiszemitizmus-tanulmányok vizsgálati kérdésfeltevésének magját) pszichológiailag tisztázza pszichoanalitikus belátások és az ehhez igazodó vizsgálati módszerek segítségével. Érdekes, hogy ebben a vonatkozásban az intézet tagjai kutatáspragmatikailag jártak el, amennyiben a pszichoanalitikai munka inkább heterogén elemeit integrálták a kutatásba (pl. az énszociológia bizonyos részeit vagy a Frommnak a társadalmi karakter vizsgálatához írt előtanulmányaiban megjelenő kísérleteket, amelyeket máshol már kimerítően elemeztem). A pszichoanalitikus koncepcióknak az elmélet, illetve a filozófiára vonatkoztatott relevanciáját Jay *A felvilágosodás dialektikájának* „Az antiszemitizmus elemei” című fejezete kapcsán mutatja meg, amelyben az antiszemitizmus mint kollektív paranoia jelenik meg,

amely olyan pszichopatologikus mechanizmusokra épül, mint a meghasadás, a megtagadás és a projekció.

Ebben az értelemben már Bonß is rámutatott arra, hogy Frommnak a korai kritikai elmélet kialakulásához való hozzájárulása sokkal jelentősebb (Bonß 1980, 1982a és 1982b), mint ahogy azt általában gondolni szokták. És ez nem (csak) Fromm személyére igaz, hanem az általa reprezentált (pszichoanalitikai) szociálpszichológiára is, amely mind az intézet aktuális munkáinak konceptualizálása szempontjából, mind pedig az intézet empirikus felmérései számára nélkülözhetetlen volt (társadalmi karakter, libidinális struktúra, a család mint közvetítő instancia jelentősége, az interpretatív klasszifikáció koncepciója). Fromm meg volt győződve arról, hogy a válaszokat alapvetően „ugyanazon a módon (kellene) elemezni, mint ahogy a pszichoanalitikus hallgatja a páciense asszociációit” (Bonß 1980: 35), még akkor is, ha ez a munkásokra és alkalmazottakra vonatkozó vizsgálódás összkoncepciójában csak helyenként bukkan fel a kiértékelésnél. Mindenesetre ez ahhoz a következményhez vezet, hogy egy elméletileg előzetesen megfogalmazott típust úgynevezett „lázado karakterre” kellett átalakítani (lásd mindehhez: Bonß 1980: 27–38.)

Ha követjük ezeket a nézeteket, akkor azt mondhatjuk, hogy a pszichoanalízis, ugyanúgy, mint Fromm, a húszas és a harmincas évek kritikai elméletének összkoncepciójában – az úgynevezett interdiszciplináris materializmusban – centrális és nélkülözhetetlen szerepet játszott. Fromm mint társadalomtudós a maga személyében és intézményes szerepében a Sigmund Freud Intézetben és a régi Frankfurter Pszichoanalitikai Intézetben a kritikai elmélet és a pszichoanalízis olyan összekapcsolását szorgalmazta, amely tartalmi és módszertani tekintetben a korai kritikai elmélet elméleti és empirikus koncepciójának centrumát alkotta. Ezt az alábbiakban kicsit részletesebben is szeretném kifejteni.

A Társadalomkutatási Intézet programja

Először szeretnék néhány szót szólni a Társadalomkutatási Intézet összkutatási koncepciójáról, ahogy az Horkheimernek az interdiszciplináris materializmusra vonatkozó koncepciójában – saját székfoglaló előadásában és a *Zeitschrift für Sozialforschung* első számának előszavában – megjelent.

Horkheimer székfoglaló előadása – „A társadalomfilozófia jelenlegi helyzete és egy Társadalomkutatási Intézet feladatai” – programszerűen felvázolja a társadalomtudományok és a szaktudományok integrációjának koncepcióját. Ebben ezt írja: minden azon múlik, hogy

az aktuális filozófiai kérdésfeltevések bázisán olyan vizsgálódásokat szervezzünk, amelyeknek elvégzéséhez filozófusok, szociológusok, nemzetgazdászok, történészek, pszichológusok egy tartós munkaközösségben egyesülnek. És e munkaközösség tagjai együtt végzik el azt, amit más területeken a laboratóriumban egyvalaki is megtehet, amit minden kutató már mindig is tett: a kutató a nagy filozófiai kérdéseket a legfinomabb tudományos módszerekkel követi, a kérdéseket a tárgy elemzése során átalakítja és pontosítja, új módszereket gondol ki, anélkül, hogy az általánosat szem elől tévesztené. Ily módon nem kaphatunk igen és nem típusú válaszokat a filozófiai kérdésekre, e kérdések sokkal inkább maguk is dialektikusan beilleszkednek az empirikus tudományos folyamatba. Ez azt jelenti, hogy a filozófiai kérdésekre adott válaszok a tényszerű megismerés folyamatában jönnek létre, s a kérdések maguk is ebben a folyamatban formálódnak (Horkheimer 1992 [1931]: 30).

Ebben a beszédben Horkheimer továbbá arról is szót ejt, hogy „a filozófiai elmélet és a szaktudományos praxis állandóan dialektikusan áthatja egymást, és így haladnak előre” (Horkheimer 1992 [1931]: 30) a specializáció és a ténykutatás káosza helyett, amely unalmas, ezer részletkérdésben felaprózódó konkrét felmérésekben ölt testet.

Ugyanez a hang jelenik meg a *Zeitschrift für Sozialforschung* első évfolyamának bevezetésében is, ahol egyebek mellett arról esik szó, hogy a tervezett

konkrét vizsgálódásokat a feltétlen empirikus szigor mellett egy centrális teoretikus problémára tekintettel kell kivitelezni, ez különbözteti meg azt a társadalomkutatást, amelyet a folyóirat követni szeretne, mind a pusztá tényleírásoktól, mind az empiriaidegen konstrukcióktól (Horkheimer 1932: I).

Végül rámutat a szociálpszichológia relevanciájára, és hangsúlyozza a társadalomkutatás megismerésigényének önállóságát, a politikával szemben is.

Azt, hogy Horkheimernek mégis viszonylag laza viszonya volt az empirikus kutatáshoz, az *Autorität und Familie* című kötet előszava mutatja meg a legjobban, amelyben arról ír, hogy a „körkérdések nem bizonyító erejű statisztikai megközelítések, hanem inkább az a feladatuk, hogy fenntartsák a kapcsolatot a mindennapi élettel, és megóvjanak a világidegen hipotézisektől” (Horkheimer 1936: X). Vagyis a pszichológiának (azaz a pszichoanalízisnek, illetve analitikus szociálpszichológiának) kettős funkciója van: egyrészt az interdiszciplináris materializmus egy részsférája, másrészt pedig a teljes társadalomkutatási projekt centrális módszere.

Ezt hasonlóan látta Helmut Dubiel is (1978), aki a Társadalomkutatási Intézet kutatásainak szerveződését tekintve vizsgálta a szociálpszichológia speciális funkcióját és tartalmát. Rekonstruálta azokat a tartalmi összefüggéseket, amelyek a horkheimeri társadalomfilozófia programja és annak pszichológiai és szociálpszichológiai részei, illetve Erich Fromm megfelelő munkái között állnak fenn (1978: 175), valamint kidolgozta a munkamegosztás jellegét az „ábrázolás” és a „kutatás” fogalmi segítségével (véltetőleg a marxai anyagfeldolgozás megfelelő princípiumait szem előtt tartva, ahogy azt a *Grundrisse* bevezetésében olvashatjuk). Az ábrázolás szerepéhez sorolja: 1. a probléma definícióját, 3. a koncepciók tudományokon átnyúló integrációját, 5. az empirikusan igazolt hipotézisek integrációját, 7. az eredmények megfogalmazását a kutatás folyamatában; 2. az előzetesen adott probléma szaktudományos specifikációját, 4. az átfogó elméleti koncepciók operacionalizálását, az empirikus vizsgálatok konceptualizálását és megvalósítását, 6. az adódó hipotézisek felülvizsgálatát a szaktudományos sztemderdeken keresztül (1978: 170). És ezt demonstrálja az *Autorität und Familie* (1936) című kötet tanulmányainak munkamegosztásán keresztül: I. rész (szerkesztette: Horkheimer): elméleti vázlatok; II. rész (szerk.: Fromm): felmérések; III. rész (szerk.: Löwenthal): a részletekre vonatkozó tanulmányok és irodalmi áttekintések (1978: 185).

A pszichoanalízis a húszas és a harmincas évek empirikus munkáiban

A részleteket tekintve a pszichoanalízis és Fromm személyének jelentősége, illetve a húszas és a harmincas évekbeli tartalmi és módszertani hozzájárulás jelentősége a leginkább a munkásokra és az alkalmazottakra vonatkozó vizsgálaton keresztül jellemezhető. Ezt a vizsgálá-

latot már 1929-ben megkezdték (eredeti címe ez volt: *German Workers 1929 – A Survey, its Methods and Results*), de eltekintve a felmérés céljáról, a kérdőívkészítésről és néhány eredményéről szóló rövid áttekintéstől az *Autorität und Familie* című kötetben (1936), csak 1980-ban publikálták.

Ennek oka Bonß, az (új) kiadó szerint a Társadalomkutatási Intézet emigrációja volt 1933-ban, majd az egyre növekvő távolság Fromm, a tanulmány *spiritus rectora* és az intézet vezetése között, mindenekelőtt amióta Adorno az intézethez kapcsolódott, a kései harmincas években. Ebben a vizsgálatban ugyanis megmutatkozott, hogy a megvizsgált munkások és alkalmazottak társadalomkritikai tudatának szubsztanciális tartalma sokkal kisebb, mint ahogy feltételezték, miközben az elméleti konstrukció három szociálpszichológiai karaktertípussal számolt (az autoriter-mazochisztikus, az ambivalens és a genitális-forradalmi karakterrel).

A pszichoanalízisnek az elméleti koncepció számára való jelentőségéről pedig a következőket kell elmondani. A középpontban itt Frommnak az analízis karakterre vonatkozó koncepciója áll – amely a karakteralkotás freudi modelljére (különösen az analízis-erotikus karakterre), Abrahamnak a libidófejlődés fokozatairól szóló munkáira, valamint a karakteralkotásra vonatkozó más pszichoanalitikai tanulmányokra (elsősorban a fixálódás témakörében) támaszkodik. Szisztematikusan tekintve: Fromm szerint van összefüggés a társadalmi-gazdasági és az ösztönstruktúra között, amelyet a család mint a társadalom pszichológiai agentúrája közvetít (lásd ehhez elsősorban Fromm 1970: 23, különös tekintettel az analízis karakter és a kapitalizmus szellemének összefüggéseire).

Ha az individuum érzelmi indíttatásainak (össz-személyiségének) és politikai nézeteinek kapcsolatát akarjuk kidolgozni (Fromm 1980: 52–53), célszerű és kívánatos is igénybe vennünk a pszichoanalitikus módszert.

Viszony a pszichoanalízishez – empirikus szempontból

Itt a pszichoanalízissel mint terápiával analóg módon megfogalmazhatjuk azt a „pszichológiai munkaszabályt”, hogy a gondolatokra és az érzésekre vonatkozó válaszokat és megnyilvánulásokat nem szabad készpénznek vennünk még a legnagyobb őszinteség feltételezése mellett sem, hanem mindig interpretálnunk kell őket (Fromm 1980: 54.)

Fromm szerint kívánatos lett volna olyan interjúkat készíteni, amelyek mélyebb betekintést engednek a megkérdezettek pszichés struktúrájába:

Annak jellegéből és módjából, ahogy valaki válaszol – intonáció, magabiztosság vagy éppen a meggyőző erő hiánya, a mimika, a gesztusok –, egy iskolázott interjúkészítő viszonylag rövid idő alatt pontos képet tud alkotni a megvizsgált személyiségről. A válasz milyensége gyakran fontosabb, mint annak tartalma (Fromm 1980: 54).

Ez azt jelenti, hogy Fromm az átvitel analitikus koncepcióját tartja szem előtt. De az anonimitás problémája és a (kvantitatív) reprezentativitásra való törekvés miatt kérdőíves felmérésre került sor. Ugyanakkor vannak tudatosan nyitott kérdések is, mégpedig azért, hogy a kiértékeléskor a kifejezés árnyalatait és megfogalmazásait a válaszok manifeszt tartalmában is fel lehessen ismerni.

Az átvitel iránti érdeklődést jól példázza az *Arbeiter- und Angestellten-Studie* függelékében szereplő, az „írás stílusa és a személyiségvonások” című táblázat (Fromm 1980: 277 skk.); Fromm olyan tipológiát vázol fel, amelyben különböző „neurotikus” stílusok szerepelnek: a narcisztikus stílus, az autoriter stílus, a skizoid stílus, a kényszeres stílus, a hisztérikus stílus. (Ezek mindannyian – az elsőt leszámítva – az analitikus neurozistan terminológiáira támaszkodnak.) S ezzel összefüggésben – eltekintve az objektív adatokra mint az objektív életkörülményekre vonatkozó kérdéstől – Fromm kétféle klasszifikálási módot tart szem előtt. A deskriptív klasszifikációt: a manifeszt választartalmakat (véleményeket, beállítottságokat), valamint az interpretatív klasszifikációt: az „elfedett jelentések” interpretációját, amely a válaszokat az alapul szolgáló személyiségvonások nyelvére fordítja le. Végül következik eredményként a beállítottságbeli szindrómák tipológiájának kialakítása (amely mindenekelőtt a pártszimpátia és a karakterstruktúra viszonyára vonatkozik): Fromm megkülönbözteti a radikális, az autoriter és a kompromisszumorientált reformista beállítottságokat, amelyeket három dimenzióban [a] politikai nézetek; b) viszony az autoritáshoz; c) viszony az ember-társakhoz] szindrómákká aggregál.

Csak a Freud és munkatársai által kidolgozott pszichoanalitikai perspektíva és módszer teszi lehetővé, hogy olyan eredmények jöjjenek létre, amelyek a vizsgálódást kitüntetik: „a baloldali pártok szimpatizánsai gyakran olyan lelki beállítottságot mutatnak fel, amely egyáltalán nem felel meg a megkonstruált ideáltípusnak, sőt éppen ellentétes vele” (Fromm 1980: 229).

Az Autoritüt und Familie tanulmányai. A pszichoanalízis jelentősége az elméleti koncepció számára

A pszichoanalízis kiemelkedő szerepe nyilvánvaló az általános rész teoretikus vázlataiban, Horkheimernél és természetesen Frommnál, aki a szociálpszichológiai részt fogalmazta meg. Itt található az intézet eddigi, autoritásról szóló elképzeléseinek kiegészítései; olyan megfontolások, amelyek az autoritás kialakulásáról szólnak bizonyos családi struktúrákban és társadalmi-gazdasági konstellációkban, mégpedig:

- Autoritás és elfojtás és ezek következményei (racionalizálás, énkorlátozás, énygeség, szuggesztibilitás, büntudat), de hiányzik valami, ami szisztematikusan ide tartozna, és az intézet későbbi tanulmányaiban (pl. az *Authoritarian Personality*-ben) központi szerepet is kap: a projekció, ami tárgyilag tekintve mégis jelen van.
- Az autoriter-mazochista karakter, a második lényeges kiegészítés, amennyiben Fromm itt interakciós koncepciót alakít ki a kollúzió (Willi 1975), illetve az interakciós elhárítás alakjában (Mentzos 1976). A szadista tárgyai a lényegre tekintve az elutasított (elfojtott) ösztönkésztetések, illetve az ezeknek megfelelő elképzeléskomplexusok. Miközben az olyan „hatalmak”, mint a sors, az Isten és az állam projekciós felületet alkotnak a mazochista elhárított késztetései és komplexusai számára. (Ennyiben a frommi koncepció nagyon is modern: olyan projekciókat tárgyal – anélkül, hogy nyíltan beszélne erről –, mint később Kleinnek a „projektív azonosulásra” vagy Mentzosnak a „reálexternalizálásra” vonatkozó elmélete, és ezért szociológiaibb, mint a pszichoanalitikus beállítottságpszichológia minden formája.)

A pszichoanalízis relevanciája a kutatási módszer számára

Itt alapvetően ugyanaz érvényes, mint az *Arbeiter- und Angestellten-Studie* esetében. Ez volt ugyanis azon felmérések egyike, amelyek az *Autorität und Familie* második részében kivonatolva referálásra is kerültek: tekintettel egy meghatározott társadalmi-gazdasági szituációra, a karakterben megalapozott pszichés struktúrára és ezek közvetítő instanciájára (a családra), illetve a megvizsgáltak politikai vagy általánosabban szociálpolitikai és társadalmi beállítottságával összefüggésben.

A részleteket tekintve az *Autorität und Familie* tartalmazta: (1) az *Arbeiter- und Angestellten-Studie*-ről való tudósítást, (2) a szexuális morálról szóló felmérést, (3) az autoritás és a család viszonyára vonatkozó szakértői körkérdést, (4) az autoritásra és a családra vonatkozó felmérést az ifjúság körében, (5) a munkanélküliek körében végzett vizsgálatot az autoritásról és a családról. Miközben a pszichoanalízis tartalmi relevanciája e kérdések esetében evidens, és az eddigi intézeti munka kontextusában áll, addig a módszertani-metodológiai hangsúly a vizsgálati arculatot tekintve megváltozott: a pszichoanalitikus orientációtól áttértünk az empirikus társadalomkutatás eljárás módjára.

Így például a szexuális morálra vonatkozó felmérés már nem elsődleges felmérés, hanem a szakértők megkérdezése egy kérdőíves adatfelvétel keretében, háromszázhatvan olyan orvos körében, akik „bőr- és nemi betegségekkel, női szenvedésekkel és idegi betegségekkel” foglalkoznak, tizenegy nyitott kérdéssel az absztinencia kialakulásáról, a házassági hűségéről, a frigiditásról és a „szabad szerelemről”. *De facto* ezzel elsősorban a megkérdezett orvosok megfelelő beállítottságát mérték fel, és ehhez csak indirekt módon kapcsolódott a tulajdonképpeni célcsoport valóságos viselkedése, illetve véleménye. Mindenesetre a kiválasztott eredményekhez Fromm példaszerűen hozzácsatolta a pszichoanalitikus Landauer szakvéleményét, amelyben néhány információt olvashatunk a holland középosztálybeli fiatalok korabeli szexuális moráljáról.

Összességében, mint ahogy Bonß (1982b: 182–183) találóan megállapítja, a szerzők nem tesznek kísérletet az egyes állásfoglalások pszichoanalitikusan orientált interpretatív kiértékelésére, habár ez a viszonylag kevés számú nyitott kérdés miatt teljesen lehetséges lett volna. Ennyiben a kiértékelés is visszaesett a korábban kifejlesztett „interpretatív” klasszifikáció mögé, és az anyag deskriptív összefoglalására szorítkozik, feladva mindenféle (mennyiségi vagy minőségi) általánosítás igényét.

Ugyanakkor az *Autorität und Familie*-ben fölfedezhető a társadalomkutatás pszichoanalitikailag megalapozott szöveg- és interakció-hermeneutikájának néhány olyan nem szisztematikus kiindulópontja, amely az *Arbeiter- und Angestellten-Studie* mögé való visszaesést jelzi. Ehhez kapcsolódva megfogalmazhatnánk hipotézist Lazarsfeld közreműködéséről és befolyásáról: az ő számszerűsítő-statisztikai megközelítését ugyanis minden további reflexió nélkül integrálták a vizsgálati technikákba. Az Adorno és Lazarsfeld közötti ismert vita az „adminisztratív” és a „kritikai” kutatói megközelítés differenciájáról (lásd Bonß 1982a), amely ebben a vonatkozásban pontosította az intézet metodológiai önértelmezését, csak néhány év múlva fog lejátszódni.

4. tézis: az Adorno és Marcuse, illetve Fromm közötti vita és az úgynevezett revizionizmusvád mára minden jelentőségét elvesztette, és ez kihat a Frommhoz való mai viszonyunk meghatározására is.

Adorno és Marcuse kritikája az úgynevezett revizionizmussal (különösen az Adorno által nem is említett Frommmal) szemben elmélettörténetileg ugyan érthető, de a kritikai elmélet, valamint a pszichoanalízis továbbfejlődése szempontjából konceptuális zsákutcának tekinthető; mégpedig azért, mert a pszichoanalízist ösztönelméletileg értelmezik, vagyis a kommunikáció interaktív összefüggésén kívül próbálják elhelyezni, miközben a társadalomkritikai pozíciót is erre redukálják. (Eközben előtérbe helyezik a pszichoanalízisnek az ösztönelelfojtásra és a represszív deszublímálás mechanizmusaira irányuló elemzési kapacitását.) Lásd ehhez Adorno írását, „A revidált pszichoanalízis”-t (Adorno 1962) és Marcuse epilógusát a *Triebstruktur und Gesellschaft* című könyvhöz, melynek címe: „A neofreudai revizionizmus kritikája” (Marcuse 1979).

Adorno és Marcuse közös tézise a következőképpen foglalható össze: a pszichoanalízis „revizionista” szociologizálása a pszichoanalízis mint terápia modelljét követi, és így tökéletesen alkalmazkodik a fennálló, az uralommal és az ösztönelelfojtással jellemezhető valósághoz. Ez a pszichoanalízisnek olyan modellje, amely a kritikának a fennálló kultúrához való viszonymeghatározását állítja előtérbe. Ezáltal végső soron kihúzzuk a biológiai-ösztönszerű megalapozás „fullánkját”, amely a represszív társadalmi berendezkedés ellen irányult. És így már csak a lapos karakterizálás marad, a korrespondáló deskriptív dinamika és az ezzel összhangban álló fejlődépszichológia.

Az ilyen koncepcionális igénybevétellel kapcsolatban kategoriális probléma lép fel a pszichoanalízis társadalomelméleti megértése számára: a pszichoanalízis a tudattalanról szól, az elnyomott ösztönvágyak vagy ösztönök értelmében, ami által ezek *per se* prekulturálisak, illetve precivilizatorikusak lesznek, és így mindig konfliktusban és feszültségben állnak a kultúrával és a civilizációval. És ebből az következik, hogy ezeket (Lorenzer, Habermas és Wittgenstein nyomán) úgy kell értelmeznünk, mint a valaha kommunikált és ezért elvileg kommunikálható „nyelvjátékok” leválasztott és elfojtott részei, illetve mint olyan látens interakciós struktúrák (Overmann), amelyek már mindig is a szociális szövegek rekonstruálható részeit alkották.

A szerintem egyedül lehetséges második perspektívából Fromm ötvenes évekbeli álláspontja egészen másképp jelenik meg, mint ahogy azt konvencionálisan a kritikai elmélet és annak környezetében sokáig láttatták, ti. „revizionistán”. Tekintsünk el most attól, hogy ehhez a fogalomhoz irritáló politikai felhang kapcsolódik (amely a régi Kommunista Pártnak a szociáldemokráciával szembeni vitájára utal): a revizionizmusvád ugyan elsődlegesen a freudi pszichoanalízis ösztönelméleti megalapozására irányul, de Adorno és Marcuse, majd pedig a kései kritikai elmélet pseudoortodox képviselői, továbbá a „szubjektum kritikai elméletének képviselői” (Dahmer, Horn et al.) Fromm, Horney és Sullivan ellen irányították. Ugyanakkor a nemzetközileg „elismert” pszichoanalízisre és az analitikus énpeszichológiára, a kultúra- és személyiségelméletekre, a kötődéselméletre és a tárgykapcsolat-elméletre is vonatkozik. Ezek ugyanis mind olyan kísérletek, amelyek a pszichoanalízist megpróbálták kivezetni az ösztönelméleti és „metapszichológiai” végső megalapozás koncepcionális zsákutcájából, és nyitottá tették a társadalomtudományos cselekvés- és kommunikációelmélet számára. Erre jó példák többek között Habermas, Apel, Lorenzer, Overmann és munkatár-

sai munkái a hetvenes évektől kezdődően, de ezek tudományelméleti színvonalát a megfelelő szaktudományos diszkussziók máig nem tudták elérni (lásd ehhez példászerűen a *Psyche* 1999-es különszámát).

Így tekintve Erich Fromm úgynevezett interperszonális pszichoanalízise és pszichiátriája (amelyet Fromm-Reichmann és Sullivan is képviselnek) tudományelméletileg „modernebb” és az elméleti stratégiát tekintve produktívabb, mint Adorno és Marcuse pozíciója, mivel már átállt az interszubsztívumtási vagy jobban mondva interakciós paradigmára, ahogy azt később Habermas a munka és az interakció fogalmi párosával a kritikai elmélet alapvető dialektikája számára kidolgozta („munka és interakció” a „termelőerők és a termelési viszonyok” helyett). Eközben a pszichoanalízis mint ösztönelmélet a rá jellemző biologizmus mellett a szubsztívumtás olyan paradigmájához kötődik, amelyet joggal bírálhatnak tudatfilozófiaiaként (Habermas), szubsztívumtásközpontúként (strukturálisizmus) vagy módszertani individualistaként (Ritsert); miközben a kritikai elmélet Habermas által kidolgozott kommunikációelméleti fordulata ezt végleg meg is haladta. Erre utalt a kritikai elmélet fejlődését szem előtt tartva Axel Honneth is:

Az adornói történetfilozófiai premisszáktól való elszakadásban Habermas úgy értelmezte át a kritikai társadalomelmélet konceptuális keretét, hogy ez már ne csak a társadalmi termelés uralmi racionalitása [vagyis az instrumentális racionalitás] ellen irányuljon, hanem ugyanakkor és egyidejűleg ezt a belső társadalmosodás kommunikatív racionalitásában lehessen megalapozni. Ezért már nem a totalizáló célracionális a vezérmotívuma, hanem van két fejlődésdimenzióbeli történelemelméleti feltevése [...], amely előrevetíti azt a kulturális konstellációt, amelyre tekintettel Habermas meghatározta a kritikai elmélet kifejtési formáját (Honneth 1979:103).

Ebben a perspektívában a pszichoanalízis és annak Fromm által kidolgozott interakciós revizionizmusa a kommunikatív cselekvés részleméleteként válik új módon relevánssá. Axel Honneth a „centrumtól a perifériáig” vezérmotívuma alapján Horkheimer és Adorno társadalomfilozófiai koncepcióját a kommunikatív cselekvés racionalitásával szembeesítve mint „funkcionalisztikus és redukcionisztikus” utasítja el; miközben szerinte a Társadalomkutatási Intézet inkább periférikus munkatársai (mint Neumann, Kirchheimer, Benjamin és Fromm) a maguk jog-, állam- és kultúraelméleti munkáiban már előrevetítették a kritikai társadalomelmélet kommunikációelméleti újramegalapozását (Honneth 1996 [1989]).

5. tézis: a pszichoanalízis mint a kritikai elmélet kutatási módszere még ma is jelentős (rövid bemutatás és kitekintés).

A „klasszikus” kritikai elmélet utótörténetében három olyan alparadigmát látok, amelyekben az interszubsztívumtás struktúrák témája a kritikai társadalomelmélet kontextusában és a pszichoanalízisre visszanyúlva jelenik meg.

1. A kommunikatív cselekvés elmélete, egészen az elismeréselméleti diskurzusig (pl. Honnethnél és a pszichoanalízisben Jessica Benjaminsnál), 2. a szubsztívumtás úgynevezett kritikai elmélete (Horn, Lorenzer et al.), valamint 3. az objektív hermeneutika (Oevermann et al.). Itt tulajdonképpen nagyon divergáló viszonymeghatározásokról van szó, amelyeket a koncepcionális és az empirikus teljesítményeiket tekintve is pontosabban kell rekonstruálnunk.

A másik oldalon, a pszichoanalízis felől tekintve, a maga egész differenciáltságában olyan fejleményeket látok, amelyek szintén a megfelelően újrafogalmazott kritikai elmélet kompatibilitása mellett szállnak síkra. Ebben a konceptuális tekintetben a pszichoanalízis fejlődésére kell tekintenünk az én- és a tárgykapcsolat pszichológiáján át egészen a *self* pszichológiáig. És ez nem egyszerűen konceptuális, hanem olyan széles körű empirikus anyagra épülő fejlődés, amely a pszichoanalitikus terápiákból származik, a pácienseknek egy egyre táguló spektrumával, akikre pszichés zavarok jellemzők, mint pl. a borderline személyiségzavarok vagy a korai pszichoszomatikus zavarok; továbbá olyan anyagokról van szó, amelyek a csecsemő-, az affektus- és a kötődéskutatásból származnak. És ezek mind-mind abba az irányba mutatnak, hogy a pszichoanalitikus elmélet és a metapszichológia (különösen az ösztönkoncepció), valamint a metodológiai individualizmus időközben elavulttá vált (lásd pl. Krause 1997).

Kutatásmódszertanilag az átvitel és a viszontátvitel alapvető tematikáját oly módon kell újrafogalmazni, a biografikusan rögzített tudattalan minták monologizmusából úgy kell kiemelni, hogy ezt egy interperszonális, részben reprodukív, részben kreatív folyamatba lehessen beágyazni. És a pszichoanalitikus pszichoterápia-kutatás is, mindenekelőtt a kognitív-behaviorisztikus terápia perspektívájából kiindulva (lásd pl. Grawe), a pszichoanalízissel összhangban a különösségek differenciált megértésére törekedett, olyan kérdéseket állítván előtérbe, mint a generalizálás és a típusalkotás, a kvalitatív-hermeneutikai és a kvantitatív-statisztikai vizsgálatok egymáshoz való viszonya, és olyan centrális pszichoanalitikus tartalmakat próbált specifikálni, mint a fókusz és a „centrális viszonykonfliktus” témája (lásd Luborsky et al. 1988).

A tradicionális „alkalmazott pszichoanalízisben” (lásd ehhez a fenti megjegyzéseimet) is olyan fejleményeket láthatunk, amelyek a pszichoanalízis, a tárgykapcsolat-elmélet, a társadalmi rendszerek, valamint a család elmélete alapján (Stierlin) a csoportok (már korábban: Brocher) és a szervezetek (Fürstenau, Kets de Vries, Kernberg, lásd ehhez bevezető jelleggel Wolf 1996) számára mind vizsgálati terepként, mind settingként megnyitják a terápiás és a tanácsadó intervenciók lehetőségét. Ennek részletesebb kifejtése azonban szétfeszítené ennek az előadásnak a kereteit.

Engedjék meg ezért, hogy zárásként olyan kitekintést adjak, amely újra fölveszi és megújítja a kritikai elmélet és a pszichoanalízis Horkheimer és Fromm által adott eredeti viszonymeghatározását. Ha a kritikai elmélet továbbra is az iránt érdeklődik, hogy miként néznek ki a történelmi folyamatok aktorainak tudattalan struktúrái és mechanizmusai, és azt észleli, hogy ezek – individuálisan és a maguk mindenkori társadalmi referenciarendszerükben – relevánsak a cselekedeteik számára, akkor elengedhetetlen lesz egy olyan elmélet recipiálása, amely a tudattalan struktúrák, folyamatok és dinamikák megértésére törekszik, és rendelkezik is az ezek feltárására alkalmas koncepciókkal és technikákkal. Ez viszont nem lehet más, mint a pszichoanalízis, illetve a pszichodinamikailag orientált pszichológia és szociálpszichológia. És ugyanígy megfordítva: ha a pszichoanalízis ki akar törni a maga módszertani individualizmusából és a pszichoterápiára való „mediocentrikus” beszűkítéséből, továbbá a maga centrális és sajnos szinte kizárólagos alkalmazási formájából és – folytatva a korábbi munkákat és kezdeményezéseket – megint inkább a kritikai kultúra- és társadalomtudományokhoz szeretne közeledni, akkor elkerülhetetlen számára, hogy olyan módszertani kiindulópontokat és tartalmi koncepciókat recipiáljon, és vitasson meg, amelyeket időközben az újabb kritikai elmélet dolgozott ki.

Ennyiben a magam részéről semmiképpen sem tekinteném elavultnak a pszichoanalitikus kultúraelmélet tervezetét, amennyiben az a különböző magas fokú aggregált társadalmi rendszerekre és kutatásra alkalmas settingekre és intervenciókra vonatkozik. Sokkal inkább abban reménykedem, hogy az időközben létrejött munkamegosztáson túl megint adódnak olyan kapcsolódási pontok és kooperációs formák, amelyek lehetővé teszik Horkheimer és Fromm programjának folytatását egy új empirikus és teoretikus szinten.

Fordította Weiss János

Hivatkozott irodalom

- Adorno, Theodor W. (1962): Die revidierte Psychoanalyse. In Max Horkheimer és Theodor W. Adorno: *Sociologica II, Reden und Vorträge*. Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt, 119–137.
- Bonß, Wolfgang (1980): Kritische Theorie und empirische Sozialforschung. Anmerkungen zu einem Fallbeispiel. In Erich Fromm: *Arbeiter und Angestellte am Vorabend des Dritten Reiches*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt.
- Bonß, Wolfgang (1982a): *Die Einübung des Tatsachenblicks*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Bonß, Wolfgang (1982b): Psychoanalyse als Wissenschaft und Kritik. In Wolfgang Bonß és Axel Honneth (szerk.): *Sozialforschung als Kritik*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 367–425.
- Dubiel, Helmut (1978): *Wissenschaftsorganisation und politische Erfahrung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Freud, Sigmund (1991 [1926]): Die Frage der Laienanalyse. In uő *Gesammelte Werke*, 14. kötet. Frankfurt am Main: Fischer, 207–296.
- Freud, Sigmund (1988 [1933]): Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse. In uő *Studienausgabe*, 1. kötet. Frankfurt am Main: Fischer.
- Fromm, Erich (1936): Sozialpsychologischer Teil. In *Studien über Autorität und Familie*. Párizs: Alcan.
- Fromm, Erich (1970): *Analytische Sozialpsychologie und Gesellschaftstheorie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Fromm, Erich (1980): *Arbeiter und Angestellte am Vorabend des Dritten Reiches. Eine sozialpsychologische Untersuchung*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt.
- Goffman, Erving (1980): *Rahmen-Analyse. Ein Versuch über die Organisation von Alltagserfahrungen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Grawe, K. et al. (1994): *Psychotherapie im Wandel. Von der Konfession zur Profession*, Göttingen: Hogrefe.
- Habermas, Jürgen (1968): *Erkenntnis und Interesse*. Frankfurt am Main: Suhrkamp. (Magyarul: *Megismerés és érdekek*. Pécs: Jelenkor, 2005.)
- Habermas, Jürgen (1971): Der Universalitätsanspruch der Hermeneutik. In Apel et al.: *Hermeneutik und Ideologiekritik*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 45–56.
- Habermas, Jürgen (1981): *Theorie des kommunikativen Handelns*. Frankfurt am Main: suhrkamp. (Magyarul: *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest: Gondolat, 2011.)
- Honneth, Axel (1979): Adorno und Habermas. Zur kommunikationstheoretischen Wende kritischer Sozialphilosophie. *Merkur* (7): 648–665.
- Honneth, Axel (1989): Kritische Theorie. Vom Zentrum zur Peripherie einer Denktradition. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 41(1): 1–32. (Magyarul: A kritikai elmélet. Egy gondolati tradíció centrumától a perifériájáig. In uő *Elismerés és megvetés*. Pécs: Jelenkor, 1996, 1–46.)
- Horkheimer, Max (1932): Vorwort. *Zeitschrift für Sozialforschung* 1(1–2): I–IV.
- Horkheimer, Max (1936): Vorwort. In *Studien über Autorität und Familie*. Párizs: Alcan.
- Horkheimer, Max (1992 [1931]): A társadalomfilozófia jelenlegi helyzete és a Társadalomkutatási Intézet hatáskörébe tartozó feladatok. *Műhely* 15(1): 27–32.
- Horn, Klaus, Christel Beier és Michael Wolf (1983): *Krankheit, Konflikt und soziale Kontrolle*. Darmstadt: Westdeutscher Verlag.
- Jay, Martin (1973): *Dialektische Phantasie*. Frankfurt am Main: Fischer.
- Krause, Rainer (1997): *Allgemeine psychoanalytische Krankheitslehre*, 1. kötet. Stuttgart: Hirzel.

- Luborsky, Lester et al. (1988): *Who Will Benefit from Psychotherapy*. New York: Basic Books.
- Marcuse, Herbert (1979): Epilog (Kritik des Neofreudianischen Revisionismus). In uó *Schriften*. 5. kötet, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 203–232.
- Mentzos, Stavros (1976): *Interpersonale und institutionalisierte Abwehr*. Frankfurt am Main: suhrkamp.
- Oevermann, Ulrich et al. (1979): Die Methodologie einer objektiven Hermeneutik und ihre allgemeine forschungslogische Bedeutung in den Sozialwissenschaften. In *Interpretative Verfahren in den Sozial- und Textwissenschaften*. Hans-Georg Soeffner (szerk.). Stuttgart: Metzler, 352–434.
- Psyche. Zeitschrift für Psychoanalyse und ihre Anwendungen* (1990: [9–10]).
- Psychoanalytisches Seminar Zürich (1989): *Psychoanalyse als sozial- wissenschaftliche Methode*. Frankfurt am Main.
- Studien über Autorität und Familie. Forschungsberichte aus dem Institut für Sozialforschung* (1936). Párizs: Alcan.
- Thomá, Helmut és Horst Kächele (1985): *Lehrbuch der Psychoanalytischen Therapie*. Berlin: Springer.
- Wiggershaus, Rolf (1988): *Die Frankfurter Schule*. München: Deutscher Taschenbuchverlag.
- Willi, Jürg (1975): *Die Zweierbeziehung*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt.
- Wolf, Michael (1996): Klinische Soziologie und psychoanalytische Organisationsentwicklung. In *Psychoanalyse im Kontext*. Bruns Georg (szerk.). Opladen: Westdeutscher Verlag, 171–194.